

Jihad behind the dikes – the end of the postwar period in the Netherlands¹

Frederik van Gelder

„Wie had ons ooit gegarandeerd dat we hier voor altijd veilig en conflictloos zoude leven, een eiland van rust in een rampzalige wereld? En wat heeft ons doen denken dat alles in dit land altijd gratis zou zijn: de vrijheid, de welvaart, de veiligheid, het geloof, de idealen die we nog hadden?“²

Whoever has lived in the Netherlands this last decade has witnessed a sea-change greater than anything else this country has experienced since the sprig of 1945. (And that’s saying something.) A look at a few of the terms used to characterise the last few years shows how difficult it is to find the right words, and how varied the associations are that are evoked: political earthquake³, rudderless⁴, writing on the wall⁵, na de beeldenstorm,⁶ a land brought low⁷, what now?⁸ cultural suicide⁹, een dolend land¹⁰,

1 *Institut für Sozialforschung* paper, 12 September 2005.

2 Mak, 38.

3 Earthquake has become a widespread metaphor: „... een in Nederland nog nooit vertoonde aardverschuiving..“ Hans Wansink: *De erfenis van Fortuyn*, p. 206. Robbert Coops et. al.(eds.) *Een politieke aardverschuiving*, 2003. The same metaphor in Jutta Chorus and Menno de Galan (2002): *In de ban van Fortuyn. Reconstructie van een politieke aardschok*; and Lidy Nicolassen (2002): *Van onze verslaggeefster. Dagboek van een politieke aardverschuiving*.

4 Pieter van Os (2005) (ed.): *Nederland op scherp – Buitelandse beschouwingen over een stuurloos land*.

5 Theo Veenkamp (2005): „Dutch sign on Europe’s wall“: *openDemocracy*.

6 Jos de Beus (2002): „Na de beeldenstorm“. (Etty Hillesum-lezing).

7 op.ed.: „Netherlands – A land brought low“ in: *The Guardian*, 11.11.2004.

8 [het Spectrum] (2005): *Hoe nu verder? 42 visies of de toekomst van Nederland na de moord op Theo van Gogh*.

9 Jonathan I. Israel: „Culturele zelfmoord“, in: Pieter van Os, (ed.) *Nederland op scherp*, 2005. And that’s coming not from a journalist having to meet a deadline, but from a respected historian who has traced out the historical roots of the specifically Dutch concept of tolerance in detail: C. Berkvens-Stevelink, Jonathan Israel, Posthumus Meyjes (1997): *The emergence of tolerance in the Dutch Republic*.

10 Bram Peper (2002): *Een dolend land*.

Nederland brandt!¹¹, I fear for my country¹², democracy in decline¹³, the end of consensus politics¹⁴, the tribalisation of the Netherlands¹⁵ – one could go on in this vein for another ten minutes. After 2nd November last year the Belgian premier spoke of a possible civil war in his northern neighbour, the American Forces Command declared Holland a „danger area“, and the Russian government asked The Hague for clarification. The Danish *Politiken* could make out, in the distance, „a scenario from the Kristallnacht“. Whatever else has happened, and whatever approach one adopts to recent political events, whatever choices one makes, whoever one talks to, one thing seems pretty clear: „de Nederland van ooit“ (‘the Netherlands of back then’) is history.¹⁶

Where to begin?

I start with a personal comment. I’ve been following Dutch politics and culture for some years now, working up a project seeking to operationalising those of Habermas’ concepts having a bearing on processes of social (dis)integration in the contemporary world. But when I offered this title to the IfS I did so under the influence of the very peculiar mood which pervaded Amsterdam after the Van Gogh murder, which seemed both a reminder of the urgency of such a project, and of the futility of one more theoretical construct seeking to ‘interpret’ the world in its entirety. Theorising on a powder-keg is a very peculiar experience, and even as I write this I’m aware of two opposing impulses guiding this pen – there’s the sociologist who has spent a working life trying to understand the world through the categories of Critical Theory, who is by no means at peace with an ordinary Dutch citizen angered and saddened by the ruin of what was hailed, only a few years ago, as the ‘Dutch miracle’¹⁷.

11 *Journal*, 2nd week nov. 2004.

12 Henk Spaan: „I fear for my country. The murder of Theo van Gogh has laid bare the dangerous tensions between race, culture and liberal society“ in: *The Guardian*, 11.11.2004.

13 Joop van Holsteyn and Cas Mudde (2002) (eds.): *Democratie in verval?*.

14 Wolfgang Weber (2002): „The end of consensus politics in the Netherlands“, *World Socialist Web Site*, wsws.org

15 Herman Philipse: „Stop de tribalisering van Nederland: Veel allochtonen nemen waarden mee die niet passen in onze samenleving“ in: *NRC Handelsblad*, 27.09.2003.

16 Hirsi Ali: „Het Nederland van ooit. Al deze mensen horen thuis in Madurodam, mini-Nederland, onaangeraakt door de problemen van de echte wereld.“ *Trouw*, 30.11.2004.

17 "The Netherlands has been so successful that a touch of exasperation may accompany comments about the horde of policy-makers, politicians, journalists, and economists descending on the Netherlands in an attempt to learn the secret of what is variously called the Tulip Miracle, the Dutch Model, or, often, the Polder Model" (Canadian think tank

It's too much to say that I witnessed the murder of Theo van Gogh on the November 2 last year. I was on a bicycle myself, at the time of the murder, about a kilometer away, but noticed nothing personally – and it took a couple of hours for the news to reach me by word of mouth. But I cycled to the Linnaeusstraat that same afternoon, spoke to bystanders that had gathered at the police cordon, was present at the public meeting on the 'Dam' that evening – Rita Verdonk, Job Cohen –, and at the funeral a week later. I watched the 'politics of pacification' at close quarters, and not without respect for the local politicians – who seemed to know as well as anyone else about the danger of escalation.

No one needs to be reminded of what happened last year. The first religious murder in recent Dutch history, with strongly antisemitic overtones to boot. A young man, born and bred in the Netherlands, shoots down a wellknown media-personality and film-maker in broad daylight on an Amsterdam street, does his best to decapitate the victim, leaves a death-threat to a prominent VVD politician skewered to the body with a butcher-knife, and walks away hoping to be martyred by the infidels against whom he had just declared war.¹⁸

The echo of this murder – the first terrorist attack in Holland – is still reverberating around the political landscape a year later.

I want in this paper, as briefly as possible, to sketch out three things: i) the historical background to these dramatic events, ii) the strategies which political parties – especially the VVD – have adopted in the face of the 'elec-

AIMS – according to its own website: „one of the most decorated think tanks in the world“, written 1997.)

18 "Wut und Trauer. Noch am Abend des 2. November, dem Tag an dem Theo van Gogh ermordet wurde, zog ein mächtiger Demonstrationszug durch Amsterdam. Mehrere zehntausend Menschen brauchten ein Forum, ihrem Entsetzen über den Mord Ausdruck zu verleihen. Es war keine stille Trauer. Mit mitgebrachten oder eilig improvisierten Instrumenten gaben die Amsterdamer ein lautes Signal. Stille Trauer gab es dagegen am Tatort. Viele Menschen pilgerten in den Tagen nach dem Mord in die Linnaeusstraat. Ein mit Baustellensperren abgesichertes 30 Meter langes und drei Meter breites Areal markierte den Tatort. Darum beinahe immer eine dichte Mensentraube. Die Menschen nahmen auf ihre weise Abschied von Theo van Gogh. Neben den obligatorischen Blumen standen und lagen Weinflaschen, Bierdosen, Filmrollen und Zigaretten auf dem Boden. Ein Bild aus vorchristlichen Zeiten. Gaben, die dem Toten auf dem Übergang ins Reich der Toten begleiten sollten. Zwischen den Gaben waren aber auch zahlreiche Botschaften hinterlegt. Nachrichten, die mehr als Trauer ausdrückten. Botschaften, die der Regierung ein deutliches Signal hätten sein können. 'Islamisten Hand in Hand, zurück ins eigene Land' stand dort zu lesen. 'Bis hierhin und nicht weiter' auf einem anderen. 'Auch Theo ist tot. Danke Regierung' auf einem weiteren. Vorboten einer unruhigen Zeit." Jan Kanter, *Haus der Niederlande*, Univ. Münster.

toral rebellion' of recent years, iii) the new polarisation amongst the intellectuals in the face of this unprecedented situation.

I. Historical background

Postwar Social Democracy, as embodied by the Partij van de Arbeid (PvdA), then by the so-called Paars ('purple') I and II coalitions¹⁹, was based from the outset on something both specifically Dutch – an age-old politics of consensus ('polderen') as a necessity against the 'water-wolf' (the sea) and against foreign enemies – as well as on a pragmatic response to the challenge posed by National Socialism on its eastern borders from the thirties onwards, when the party had mobilised support under the banner of „Unity through Democracy.“²⁰ Under its aegis – helped along by '68' – arose one of the most prosperous and egalitarian Welfare States in the world, offering its citizens a degree of individual liberty that was the envy of its neighbours. In sociological terms: it achieved a remarkably successful systems integration through a rapid and early incorporation into what only later would be called the globalized economy, and it achieved a high degree of social integration through the mobilisation of the egalitarian ethos left behind by the various organisational 'pillars' ('zuilen').

These 'pillars', a legacy of the confessionally based party system as it had been set up in 1870 by Protestant, Catholic and Social-Democratic organisations, is often credited as a decisive factor in the pragmatic tenor of Dutch politics, in the success of the 'Purple' Coalition, and of the 'Dutch Miracle' of the nineties.²¹ These zuils, which had been a basis for socio-political stability in the country long before the creation of formal parties in the 1870s,

19 Cabinet Kok 1994-1998, and then 1998-2002, consisting in a coalition between PvdA, VVV and D66.

20 Pieter Geyl, *History of the Low Countries*, p. 215.

21 As late as the summer of 2001 ('Oh, that's so September 10') the economists Frank den Butter and Robert Mosch, from the Vrije Universiteit, invoke the 'pillarisation' of Dutch society as an important factor in the country's economic performance: „This paper aims to demonstrate how the Dutch culture of consensus, reflected in the Dutch institutional consultation structure, was one of the main driving forces of this recovery.“ (Frank den Butter and Robert Mosch: „The Dutch miracle: institutions, networks, and trust“ in: *Research Memoranda, Faculteit der Economische Wetenschappen en Bedrijfskunde*, June 7, 2001.) Hans Wansink's 2004 monograph on the 2002 elections (*De erfenis van Fortuyn – De Nederlandse democratie na de opstand van de kiezers*) concludes that the same pillarisation which had led to the economic prosperity of the nineties was already in decay, was in the process of being replaced by the 'media-democracy' which had paved the way for right-wing populism. c.f. „De ontzuiling van de volkspartijen“, p. 201 ff.

were in effect a form of confessionally based federalism built on the principle of autonomy and ‘self-rule’ within each pillar, which each had control over its own schools, trade-unions, newspapers, universities, and later radio- and television stations.²² A pillarisation the basis of which was confessional rather than geographic or regional, but which in other respects was comparable to the Swiss Cantons, in that successful politics at national level had as its sine qua non consensus between party leaders.

„Al eeuwenlang zijn Nederlandse overheden gekenmerkt door een pragmatische instelling, waarbij levensbeschouwelijke ideologieën elk hun plaats toegewezen kregen en publieke zaken in de capabele handen van de deskundigen werden gelegd.“²³

And again:

„In een dichtbevolkt land, waar de scheiding van godsdienst en maatschappelijke klasse steeds minder belangrijk zijn geweest dan de gemeenschappelijke strijd tegen de zee, de enige manier om te functioneren is te leven en te laten leven. Belangrijke beslissingen moesten altijd het resultaat zijn van een overweldigende eenstemmigheid. Vandaar dat de nieuwe wetten over euthenasie en het homo-huwelijk eventueel elders controverser veroorzaken, maar in Nederland nagenoeg niet, omdat daar al zo lang over gesproken is. En men heeft er decennia lang over gediscussieerd. In zo’n klimaat is het voor elke gezagsdrager, hetzij seculiere, hetzij godsdienstige, erg moeilijk een beleid door te voeren dat niet door een groot deel van de bevolking gesteund wordt.“²⁴

22 Abraham Kuypers: „sovereiniteit in eigen kring“.

„Wat later verzuiling is gaan heten, begon in het laatste kwart van de negentiende eeuw als het verzet en de mobilisatie van de gereformeerde middenstand tegen de maatschappelijke, culturele en politieke dominantie van de hervormde en liberale grootburgerij. Naar dat voorbeeld organiseerden ook de katholieken zich, om erkenning als volwaardig volksdeel af te dwingen. En vervolgens manifesteerden de sociaal-democraten zich als hervormings- of emancipatiebeweging tegenover alle andere groepen. In zekere zin vormde dit streven naar erkenning en sociale en politieke gelijkstelling een laat vervolg op de juridische emancipatie aan het einde van de achttiende eeuw.“ (Remieg Aerts: „Living apart together? Verdraagzaamheid in Nederland sinds de zeventiende eeuw“ in: Marcel ten Hooven, 2001, ed., *De lege tolerantie*, p. 76.) c.f. also J.C.H. Blom interview: „Verzuiling in de polder. Typisch Nederlands?“ *vpro* 2002. „Alleen in Nederland was er zelfs een ‘katholieke konijnenfokkersvereniging’, die blijkbaar met de collegas van de hervormde tak weinig te maken wilden hebben.“

23 James Kennedy *Deugden...* op.cit., 11/12.

24 John L. Allen Jr (2001): „Hollanditis“:

<http://site2004.marienburgvereniging.nl/paginas/archief-0112-allen.htm> referenced 1.9.2005.

It was against this specific historical background that the PvdA succeeded in setting the tone and keeping the peace in a series of coalition governments during the difficult period of post-war reconstruction, even though in terms of parliamentary majorities and electoral support they were never more than a ‘junior partner’. The entire political elite was prepared to accept PvdA leadership as the basis for „de wederopbouw, voor orde en rust in het bedrijfsleven en voor het oplossen van grote vraagstukken, waaronder de verhouding met Indonesië.“²⁵

The achievements which this way of doing politics could point to – styled „het Nederlandse modelpatroon“ by its defenders and lampooned as „Hollanditis“ by its detractors – were considerable. ‘Gidsland’ (‘pioneer country’) Nederland was one of the founding members of the European Union, a motive force in international organisations, in development projects, in Human Rights projects around the globe. „The European course of the Dutch coalition governments from Rome (1957) to Maastricht (1991) and Amsterdam 1997) was supported by large majorities in politics and society“.²⁶ In the arms race, it took the lead in breaking the East-West impasse²⁷; domestically, on issues such as drugs, prostitution, prison reform, homosexuality, euthanasia it implemented remarkably progressive policies which commanded attention, if not always unequivocal appreciation, in Europe and internationally.²⁸

25 Wansink 203. c.f. also Jos de Beus: *Ruil zonder zuil. De Nederlandse consensdemocratie in het laatste kwart van de twintigste eeuw*. SCP, 1999.

26 Jos de Beus, in ten Hooven (op.cit) p. 143.

27 "November 1981 waren in Amsterdam 400.000 mensen op de been, op 29 oktober 1983 maar liefst 550.000 in Den Haag, en in mei 1984 staakten ca. 900.000 mensen door een aantal uren niet naar het werk te gaan. Hun ‘nee’ tegen atoombewapening en Amerika was geen ‘ja’ voor de Sovjet Unie, maar een ‘derde weg’ van pacifisme en politieke nuchterheid. Dit idee sloeg sterk aan in andere landen, waar ook grote volksbewegingen opkwamen. Het Nederlandse voorbeeld werd zo gretig gekopieerd dat men het vergeleek met een virus. De Amerikaanse historicus Walter Laqueur verzong er in 1981 een woord voor: Hollanditis. Zo gaf Nederland het goede voorbeeld. „(“Hollanditis” – ‘wij weten het altijd beter’, in: *Anno, de geschiedenis van vandaag*. www.anno.nl/anno/anno/i0001979.html. accessed 1.9.2005).

28 "Were the Dutch not pioneers of the cultural revolution of the sixties? Could you not get your fill of drugs and sex here? Have the Dutch not been responsible for making it possible to discuss abortion, gay marriage and euthanasia? By saying ‘anything goes’ we liberalised our minds." (Margriet Oostveen: „Characteristic Dutch tolerance is about to collapse standards and values“ in: *NRC* 25.6.2005)

Similarly, this CPB characterisation, for all its tongue-in-cheek aspects, also has something about it of a rueful retrospective: „‘Nederlandse toestanden’ gelden elders allang niet meer als aanbeveling. Nederland is synoniem voor een ‘narco-staat’ die de handel en productie van drugs geen strobreed in de weg legt. Een seksuele vrijstaat, waar

All of this culminating in the „roaring nineties“ (de Winter), a time of ‘het kan niet op’, (‘there’s no limit to it all’) twelve glorious years between the fall of the Berlin Wall and the collapse of the Twin Towers, already so far removed from the present that in the cold dawn of the current ‘the-day-after’ mood it now seems, in the rueful words of Geert Mak, as if we had all been „gamboling like bunnies in the moonlight“. As late as May 2002, a few scant days before the rout of the PvdA, *The Economist* reports that, economically and socially, Holland was to be counted amongst the most fortunate countries in the world.²⁹

Then comes the denouement, the transformation from ‘gidsland’ to something very different.³⁰ *Paradise Lost*, Cees Nootenboom titles his most recent novel.

‘Walking back the cat’ is spy-jargon for retrospectively figuring out how a carefully laid out scheme turned disastrously wrong. Its meaning covers rather well the current mood of a collective quest for the causes of and remedies for a crisis that left the country, in the span of a mere 30 months, reeling under an electoral revolt, a political assassination, and a terrorist attack under circumstances which made it clear that this was the opening shot of a

homo’s kunnen huwen, prostituees een vakbond hebben en soldaten oorbelletjes dragen. Een land ook met een overmatige verzorgingsstaat waarin het adagium van de verzorging van de wieg tot het graf in het laatste deel van het leven wat al te letterlijk genomen wordt. Tolerantie heeft inmiddels ook plaats moeten maken voor onverdraagzaamheid en het ongeduld van kogelbrieven, waar ook de illusie van een multiculturele samenleving niet tegen bestand is gebleken.“ *Hollandse taferelen. Sociaal en Cultureel Planbureau*, 2004.

29 *The Economist*, 3. May 2002.

30 "En toen ging alles mis... de aanslagen op de Twin Towers en het Pentagon in 2001, de moord op Pim Fortuyn in 2002, Madrid en Theo van Gogh. We mogen dan een beetje de weg kwijt zijn, we blijken nog steeds een gidsland. Een jaar geleden waren Berlijnse stadsbestuurders reuze verbaasd toen een Nederlandse delegatie eens kwam kijken hoe zij in de Berlijnse wijk Kreuzberg met ‘het multi-culturele probleem’ omgingen. Onze burens wisten niet dat wij een probleem hadden, maar sinds de dood van Theo van Gogh kijken de Duitsers weer met bovengemiddelde belangstelling naar gidsland Nederland. Ook de Britten kijken met verbijstering naar Nederland dezer dagen en David Blunkett’s onzalige voorstel om de wetgeving die racisme verbiedt uit te breiden met een clausule die specifiek handelt over de bescherming van religie lijkt verdacht veel op de Nederlandse wetgeving die Donner onlangs afstofte. ... Het is een schrale troost maar de problemen die Nederland dezer dagen bezig houden zijn in ieder geval niet exclusief Nederlands. „ (Blog Ushering in Banality, www.banality.nl/archives/archive_2004-m12.php accessed 1.9.05).

prolonged campaign.³¹ All of this presided over, at the very time when leadership was needed to unite the country, by a hamstrung caretaker government which has its hands full just keeping the ship of state afloat, and that in an international environment overshadowed by US post-9/11 abandonment of core aspects of its foreign policy. In this litany the rejection, by referendum, of the European Constitution last June seems like one more admission of failure, one more missive from Hiob. The second major foreign policy humiliation in a decade, after Srebrenica and Dutchbat³².

In the first analyses that have appeared on the crisis-year 2002, there is agreement that the populist revolt was a symptom, not a cause, of electoral dissatisfaction that had been growing for decades. „Alles funktioneerde nog, maar in de keukenkastjes hing toch een rare lucht. In dat licht was Fortuyn de man die met behulp van een doosje lucifers op zoek ging naar een lek in de gasleiding.“³³ The explosion that followed had of course a societal and political background which Holland shares with all other Western societies, and has been analysed, by sociologists, for years under terms such as individualisation, aestheticisation of the lifeworld, hedonism, atomism, narcissism, possessive individualism.³⁴ But the bang, when it did come, was louder than in other countries, and the explosive mixture that caused the trouble had components which could throw light on problems of social integration in Europe as a whole.

With the benefit of hindsight of course, everyone is wiser. Looking at the challenges faced by the PvdA (the Labour Party) specifically, a number of causes for its decline seem pretty clear.

31 Gilles Kepel (2004): „The Battle for Europe“ in: *The War for Muslim Minds*.

32 Already in the NIOD Srebrenica-enquete there is a carefully worded but unmistakable critique of the new alliance (and mutual reliance) of politicians and an increasingly commercialised media establishment, in which objective reporting and investigative journalism are edged out in favour of talk-shows, polit-entertainment and PR. There is talk of a mutually egging-on between media and politicians. The implications: between politicisation and moralisation crucial policy decisions are made without adequate research. It would be above all Fortuyn who would recognize the manipulative potential which this new „viewer-democracy“ (Philip van Praag) offered. (c.f. „Op weg naar de toeschouwersdemocratie“ in: Kees Brants and Philip van Praag, eds.: *Politiek en media in verwarring*, 2005.)

33 Piet de Rooy: „Grote veranderingen in een klein land“ in: (ibid.) Met Kok, p. 158.

34 Honneth; Lash; Frosh; Jacoby; Zygmunt Bauman.

- Its traditional support – employees and workers – is seduced away, during the sixties and seventies, by the blandishment of consumerism, increasingly forcing the PvdA into the role of a ‘catch-all’ party geared to an ever-waxing percentage of floating voters. Voters who had imbibed the new PvdA platform of the sixties, which held that ‘individual fulfillment’ and ‘personal choice’ was the measure of all things, and who had in any case learnt from the ever-expanding commercial media that political parties and their platforms were just one more consumer product.³⁵ But voters also who registered with increasing disenchantment the divide opening up between beneficiaries and losers of a modernisation process which left the residents of the old ‘volkswijken’, the pensioners and the young, the teachers, nurses, social workers, policemen and local officials, counting the costs.
- Economically, the PvdA is not only faced by the rising costs of the Welfare State³⁶, but by the strict limitations imposed on deficit spending – on social and economic policy in general – first by the Maastricht treaty, and then by the Monetary Union, bringing with it further treaty obligations regarding price stability and spending cuts, all in the name of ‘European harmonisation’.
- Although the more or less paternalistically planned and executed post-war economic reconstruction had been the key to the recovery of the fifties and sixties, (and saw a late revival in the ‘Wassenaar’ accords of the 90s), the necessity of some kind of centralised ‘guidance’ of social and economic policy was not something the party ever succeeded in ‘selling’ to its own supporters, let alone to the electorate at large, which seemed more impressed by Milton Friedman and Margaret Thatcher than by Willem Drees and Jan Tinbergen. This was part of the general pattern for Social Democracy throughout the whole of Europe, which had lost, in the words of Anthony Giddens, „its most important capital, namely the

35 One empirical study, based opinion on polls, came to the conclusion that cynicism amongst the electorate – measured by criteria there specified – had increased from half to two-thirds in the four years between 1998 and 2002. (Ph. van Praag, 2002: „De LPF-kiezer: rechts, cynisch of modaal?“ cited in Bart Tromp: „Kanttekeningen bij het jaar 2002“, André Rouvoet et al. *Haagse tegenstrijdigheiden – een jaar verder*, 2003.)

36 Bolkestein, leader of the coalition partner VVD, praises the PvdA for their „... growing recognition that the Welfare State suffers from internal tensions which make its management increasingly difficult.“ (Bolkestein: „Hoe liep de weg naar Paars?“ in: P.G.C. van Schie, *Tussen Polarisation en Paars*. Cited in Wansink, p. 209.)

conviction that a guided economy was superior than a purely market-driven one.³⁷ The PvdA, like other Social Democratic or Labour Parties, had to bite the bullet of Thatcher/Reagonomics if it wanted to stay in power, and was thus forced into the defense of a half-heard ‘Third Way’ (or a ‘Neue Mitte’) somewhere between neo-liberalism and its own, only recently abjured, old-style welfare state policies, which eventually alienated its own core constituency.

- Unprecedented linkages between foreign and domestic policy; e.g. the support for the Iraq war leads to protest and alienation amongst immigrant communities.³⁸
- Loss of control over education, immigration, economy.³⁹
- Neo-liberal gleichschaltung of the universities and higher education – in the name of Brussels, the market, globalisation.⁴⁰

Merely listing such general causes of the decline of the PvdA is not of course the same as an ‘explanation’ of the current political turmoil in the Netherlands. There’s always the danger of coming, like the owl of Minerva, after the event, and seeing hard and fast determinisms where events could have taken an entirely different turn. If the leadership contest in the

37 Anthony Giddens.

38 Zbig’s chickens – Steve Coll: *Ghost Wars*.

39 ‘Den Haag’ is caught, says former Rotterdam Mayor Bram Peper, between a rock and a hard place, between Brussels and a populist rebellion at home, between the EU and regionalism. It is being threatened from two sides: „... sommigen zullen zeggen: wordt uitgehoid. Aan de ene kant is er de toenemende macht van Brussel, aan de andere kant de groeiende aandrang van regio’s baas in eigen regio te zijn.“ ... „Onmiskenbaar is in Europa een proces van renationalisatie gaande, mede onder invloed van een groeiende en kritischer publieke opinie.“ („Een dubbele crisis – Europa tussen de natiestaat en de wereld“, in: *Holland Maandblad* 2004, nr. 3, p.9.)

40 "Er heerst grote onkunde om de werkelijke historische én filosofische betekenis van noties als tolerantie, vrijheid van meningsuiting en persoonlijke vrijheid te waarderen en te ontsluiten. ... Serieuze discussie over fundamentalisme is jarenlang systematisch vermeden in de naam van een volkomen misplaatst en vervalst concept van tolerantie. Zo is het overduidelijk dat de weigering van de gemiddelde West-Europeaan om het nieuwe antisemitisme te bespreken gedeeltelijk is ingegeven door een behoefte om moslims niet te beledigen.... ... de werkelijke schurken, de echte daders van onze huidige multiculturele crisis [zijn] niet de fundamentalisten te noemen – van wie moeilijk verwacht kan worden dat zij ooit anders gaan denken – maar degenen die in het recente verleden de leiding hebben genomen in die thatcheriaanse aanval, uit naam van nuttige kennis, beleidsmatige bekwaamheid en aanbidding van het marktmechanisme, op de humaniora, de maatschappijleer en de klassieke van de westerse beschaving. Het is ronduit suïcidaal en een absolute plaag voor de maatschappij, het is de voornaamste oorzaak van de nieuwe bekrompenheid en het cultuurbarbarisme, en het vormt de grootste bedreiging voor de samenleving." (Jonathan Israel: „Culturele zelfmoord“ in: van Os, op. cit., *Nederland of Scherp*.)

PvdA in 2001 had not seriously misjudged the mood of its own supporters, of public opinion in general (i.e. had opted for a clear-cut political program rather than an ‘electoral machine’ run by PR specialists) the rout of May 2002 could in all likelihood have been avoided⁴¹; if instead of ‘9/11’ we were now talking of ‘28/10’ (i.e. if the attacks on the Twin Towers and on the Pentagon had taken place two weeks earlier) Wim Kok would not have announced that he was standing down as premier when he did, and there would not have been a political vacuum immediately before the election;⁴² if the Srebrenica report had not come out when it did, immediately before the election (10th April) there would not have been a cabinet crisis at such a crucial moment⁴³; if the government had paid more timely attention to the warnings of the experts on the integration of immigrants and on the ominous divide that was opening up between ‘autochtonen’ and ‘allochtonen’ – the beginnings of the ‘parallel societies’ of today – the new urban blight might have been avoided⁴⁴; if successive governments had not cut funds for urban renewal, inner-city youth projects, affirmative action, and so on. If these things had happened, quite different scenarios are conceivable.

But the fact remains that a new divide has opened up, and that the revolt of the electorate has taken place along fracture lines within the body politic that sociologists have been warning against for decades. It is going to be difficult to reverse.⁴⁵ Holland, like the rest of Europe, has gone through a

41 I’m following Bart Tromp’s analysis here: „Kanttekeningen bij het jaar 2002" in: André Rouvoet et. al.: *Haagse tegenstrijdigheden – een jaar verder*, 2003. c.f. also De Rooy: “een steeds agressiever en schaamtelozer kapitalisme ... sinds de sociaal-democratie de markt omarmd heeft, is iedere kapitalismekritiek verstomd." (Met Kok, op. cit., p. 192.)

42 Kok: „... als 11 september twee weken eerder was geweest, dan zou ik de aankondiging dat ik wegging waarschijnlijk niet meer hebben gedaan.“ de Rooy met Kok, p. 76.

43 The cabinet resigned a week later, on 16th April 2002.

44 "In 1985 kwam Mohammed B. met zijn ouders, broer en drie zussen in het stadsdeel Slotervaart wonen. Hij volgde de havo op een om de hoek gelegen school die genoemd is naar Piet Mondriaan, de schilder die zo’n belangrijke ideologische impuls voor de stedenbouwkundige inrichting van Nieuw-West heeft gegeven. Mohammed B. bleek die ideologische verwevenheid goed aan te voelen toen hij in 2001 een subsidieaanvraag opstelde voor een jongerenopvang in de wijk, die hij de naam Mondriaans doenia (‘Mondriaan’s wereld’) had toebedacht. Bij het ministerie van volksgezondheid, ruimtelijke ordening en milieu kreeg hij met zijn verzoek om 250.000 gulden echter nul op het rekest. Mondriaans doenia bleef een papieren droom. Volgens betrokkenen is de radicalisering van Mohammed B. met deze afwijzing feitelijk begonnen." (Léon Hanssen: „Toscana aan de Sloterplas“. *Trouw* 3.11.05.)

45 Zygmunt Bauman here speaks of an increasing divide between ‘politics and power’, in which the former becomes increasingly illusionary, and the latter increasingly anonymous and increasingly beyond any kind of democratic control. Once public utilities, airports, freeways, media, urban transportation, hospitals and universities have been

process in which there's a new class of entrepreneurs, of media magnates and nouveau riche, which is media savvy, which has no patience with the politics of consensus and integration, and which is learning all too well the art of political manipulation.⁴⁶ „Nederland van beneden is aan het ontwaken, en met alleen minachting zal Nederland van boven niet wegekomen.“⁴⁷

II. The 'new politics' of 'PPP' – populism, politicisation, polarisation

privatized, have been subordinated to investment decisions by remote and anonymous share-holder's meetings, the realm of politics must of necessity shift from the real to the ideal, to the illusionary and propagandistic.

„Ich glaube, es sind drei Richtungen, in die ... die Macht auswandert. Vertikal bewegt sie sich in den globalisierten Raum. Dort haben transnationale Unternehmen inzwischen die Macht ergriffen. Sie entscheiden über die Lebensbedingungen in den Nationalstaaten. Wenn die Regierungen ihre Regeln und Forderungen ignorieren, macht sich das Kapital einfach aus dem Staub. Letztlich haben die Regierungen also nur noch die Wahl zwischen der Zerstörung der Wirtschaft und der Zerstörung der Gesellschaft. Eine weitere Fluchtbewegung der Macht verläuft seitwärts, ermöglicht durch das, was sich Deregulierung nennt. Denn der so genannte Freihandel fordert den Verzicht der Regierungen auf die Steuerung vieler Politikfelder, die zuvor durchaus in der Zuständigkeit der Nationalstaaten lagen. Diese Seitwärtsbewegung überantwortet die Macht den Märkten – den Konsummärkten vor allem – und den dort agierenden Privatunternehmen. Die aber sind grundsätzlich demokratischer Steuerung entzogen. Viele Bereiche der Politik liegen damit außerhalb der politischen Kontrolle. Die dritte Bewegung der Macht schließlich verläuft nach unten. Regierungen fordern ihre Bürger auf, Verantwortung für die eigene Zukunft zu übernehmen. Viele der Aufgaben sind heute in jenen Bereich abgerutscht, für den mein Kollege Anthony Giddens den Begriff "Life politics" geprägt hat, um das Lavieren von Individuen zu beschreiben, die versuchen müssen, durch geschicktes Handeln, den gesellschaftlich erzeugten Untiefen und Flutwellen auszuweichen, von denen ihr Leben immer wieder bedroht wird." (Zygmunt Bauman: „Hochseilakte können nur wenige wagen“ www.freitag.de/2005/34/05340301.php accessed 1.9.05.)

46 "De nieuwe klasse die zich via de LPF nu ook politiek luidruchtig manifesteert, verschilt in veel opzichten van de zittende. Het zijn de jaren negentig tegenover de jaren zestig, het pragmatisme van entrepreneurs versus de hoge beginselen van 'geleerde stand' en politieke klasse. En voor het eerst in lange tijd lijkt het niet zonder meer vast te staan dat de principes het van de praktijk, de goede bedoelingen het van de kwade effecten blijven winnen. Met succes heeft de nieuwe klasse de aanval ingezet op het politiek-maatschappelijk paradigma van de 'zestigers'. De pragmatici en een ongedurig electoraat willen werkzaam beleid. Na jaren van aanmodderen moeten allerlei problemen 'gewoon' worden opgelost. De komende jaren zal in Nederland geheid langs deze lijnen een Kulturkampf woeden à la de Amerikaanse culture wars." (H.J. Schoo: „Van oude en nieuwe klasse, of de deftigheid in het gedrang.“ in: Rouvoet et. al., op. cit.: *Haagse tegenstrijdigheden*, 2003, p. 23.)

47 Sylvain Ephimeno: „Onzichtbaar trauma“ in: *Groene Amsterdammer*, 15.6.2002.

„... de Haagse politieke cultuur [is] sterk aan het veranderen. Het opvallendste in de ontwikkeling van de laatste jaren is dat, in tegenstelling tot de jaren zeventig, het initiatief voor de politisering nu niet ligt bij de progressive partijen maar primair bij de VVD. In de jaren zeventig was vooral de PvdA ervan overtuigd dat haar streven tegenstellingen op de spits te drijven electoraal aantrekkelijk was. De VVD maakt nu een vergelijkbare analyse. De partij heeft blijkbaar na het zware verlies van 2002 en het teleurstellende herstel van 2003 geconcludeerd dat de partij slechts door het inspelen op bepaalde emoties in de samenleving en door het politiseren van de thema's van Fortuyn uit het electorale dal kan komen. Dat dit ten koste kan gaan van de zakelijke en op consensus gerichte Nederlandse politieke cultuur vindt de partij geen probleem. Zowel de institutionele en de culturele veranderingen in de politiek zijn sterk geïnspireerd door de angst van politieke partijen voor een nieuwe revolutie van teleurgestelde kiezers. ... De cruciale vraag is wat deze veranderingen gaan betekenen voor het functioneren van de politiek. Het gevaar bestaat dat belangrijke maatschappelijke tegenstellingen door deze ontwikkelingen slechter beheersbaar worden en de maatschappelijke spanningen zullen toenemen.“⁴⁸

Thus political scientist van Praag, according to whom the VVD has embarked on a politics of populism and polarisation. No more 'consensus-demokratie', but politicisation.⁴⁹ Behind this 'PPP' there's a new authoritarianism.

III. Polarisation amongst the intellectuals

To give an indication of the depth of the divide that has opened up amongst intellectuals in the Netherlands on the issue of 'MIT' (multiculturalism, integration, and terrorism) it is necessary to say something about the peculiarities of Dutch culture, and especially the turn it has taken since the 'de-pillarisation' of the sixties.

Dutch culture has been shaped, in the post-war period, by two forces: i) by the need to make sense of WWII⁵⁰ (of that „mother of all catastrophes“,

48 Philip Van Praag (2004): „Nieuwe Politiek: er verandert meer dan menigeeen lief is“ in: *Haagse tegenstrijdigheden – twee jaar verder*, p. 70.

49 "Het vertrouwde stramien van niet-ideologisch pragmatisme wordt vervangen door een slecht onderbouwde ideologisering." (Frank Buijs: „Waarom het islamitisch extremisme tot introspectie dwingt“ in: *S&D*, 2005.)

50 c.f. Jaap Goedegebuure: „A Procession of Anti-Heroes – The Shadow of World War II. The War is a dominant theme in novels written in the past six decades. The trauma has not yet faded, the scars not yet healed.“ in: *Flanders and the Netherlands – Open to the World*. Frankfurter Buchmesse, 1993.

in the words of historian Hermann Von der Dunk⁵¹); ii) by the need to find some kind of moral-ethical framework to take the place of the collapsed zuils – and that in a country that was rapidly integrating, at least at the economic level, in the new globalized economy. In this it took up a trail which this liberal society, with its long internationalist and trading history, knowing neither a Bismarck nor a WWI, had already blazed during a distant and more glorious past, in which a liberal and humanist ethos had co-existed peaceably with a commercial empire.⁵² In this process the term ‘tolerantie’ („our most precious cultural heritage“ – Ed van Thijn) came to acquire connotations which it could not have had in England, Germany or the US.⁵³

‘Tolerantie’ (and a couple of cognates: freedom of opinion, of the press) sets up social-psychological and political resonances in this country the origins of which go back as far as the Union of Utrecht in 1579, marking the end of the victorious war of liberation, led by the House of Orange, against Spain. Article XIII of this treaty, the entrenched „freedom of conscience“ clause, would become the de facto constitution of the united Netherlands.⁵⁴ Connotations in other words which go back to the origins of our modern conceptions of individual freedoms and human rights long before these became an issue in the French Revolution or the US war of independence.⁵⁵ That names such as Spinoza, Descartes, John Locke and Pierre Bayle are associated with the Netherlands to this day is, in other words, no accident, and nor is it that the Zuiderkerk in Amsterdam – not far from where I live – is so popular with American tourists. It is here that a small group of English Puritans first found refuge, in 1607, before purchasing a ship called the Mayflower and setting sail for America.⁵⁶

51 Hermann von der Dunk: „De illusie van het liberale vrijheidsidee“. (Annual Sir Karl Popper lecture, Felix Meritis, Amsterdam, 12 Oct. 2005.)

52 Een land van zakelieden en dominees...

53 Kennedy.

54 "In artikel XIII liet de Unie van Utrecht de provincies de vrije hand regelingen te treffen ‘soe veel tpoint van der Religie aengaet’, maar voegde er aan toe ‘mits dat een yder in sijn Religie vrij sal moegen blieven, ende dat men nyemant ter cause van de Religie sal moegen achterhaelen ofte ondersoucken, volgende die voorsz Pacificatie tot Ghendt gemaect." (Jan Willem Sap: „Voor de vrije Nederlanden en de eer van God: Politieke tolerantie in de zestiende eeuw“ in: ten Hooven, ed. op.cit.: *De lege tolerantie*. p. 51.)

55 Jonathan Israel: *the Anglo-Dutch moment*.

56 Not for nothing that the Maranos, the Huguenots, the Pilgrim Fathers, the Enlightenment Philosophers, the Rosecrucians and Free Masons, and endless other minorities have been heading for the Netherlands for centuries, landing up in a society which was a melting-pot *avant la lettre*, full of surprising constellations. If the House of Orange, in 1650, had been a bit more energetic in following the advice of its loyal Jewish subjects – most of them recent immigrants from Portugal – then Dutch would now have been the

Amongst Dutch intellectuals, the current crisis can be said to have started with Paul Scheffer's 2000 „Het multiculturele drama“. In it Scheffer, prominent PvdA member, professor for Urban Sociology in Amsterdam, argued the following points with considerable effect:

- that for a significant proportion of immigrants from non-Western countries integration – when measured by the usual indices of income, education, employment, contact with the law, family relations – had failed.
- that ‘North-South’ kinds of issues, which a decade or two earlier seemed questions of development politics and international relations, had now become part of domestic politics, with „parallel societies“ developing in the large cities. „Belangrijk is ook dat in 2015 ongeveer de helft van de bevolking in de vier grote steden allochtoon zal zijn.“
- That these conditions represent a challenge which cannot be met by treating these communities as a new ‘zuil’.
- That the role of Islam, within the immigrant communities, cannot be compared with that of the Christian denominations in Holland.
- That the official politics of integration – including and especially the multiculturalism of the Left – had failed.

„En zo stort het kaartenhuis van de multiculturele samenleving ineen. Alle onuitgesproken verwachtingen, als zou integratie vooral een kwestie van tijd zijn, worden niet bewaarheid. Onder de oppervlakte van het openbare leven drijft een zee van verhalen over de botsing van culturen, die niet of nauwelijks worden gehoord. We leven nu al met de migranten van de derde generatie en de problemen zijn alleen maar groter geworden. Of succesvolle migranten de gehoopte voortrekkersrol spelen is onzeker, want doorgaans weten ze niet hoe snel ze zich moeten losmaken van hun veronderstelde ‘achterban’.

Het is geen teken van openheid aan zulke waarnemingen voorbij te gaan met een ontspannen pleidooi voor de multiculturele samenleving. Al die apologeten van de diversiteit zijn niet geïnteresseerd in wat zich in de grote steden van Nederland afspeelt. De overgang naar een anonieme stadssamenleving – waar men de wetten niet zo nauw neemt en liever onderhandelt dan straft – is te groot gebleken voor veel migranten. In een tijd die door omvangrijke immigratie wordt getekend, kunnen de vrijheden in Nederland niet met oude middelen worden

language of Brazil. And if the Pilgrim Fathers had stayed in Leiden a bit longer, before setting sail on the Mayflower, then maybe that would have held for Washington as well.

bestendigd.

De cultuur van het gedogen, die nu op haar grenzen stuit, gaat hand in hand met een zelfbeeld dat onwaarachtig is. Nodig is een afscheid van de kosmopolitische illusie waarin velen zich wentelen.⁵⁷

While the issues which Scheffer touched on in this paper are of course not new⁵⁸, the controversy which it started has now, five years later, changed the intellectual landscape entirely.⁵⁹ The timing was part of it: before ‘the long year’ (Blokker), meaning before 9/11 and Fortuyn, very few on the Left questioned multiculturalism and the ‘Purple’ Coalition’s policy on immigration, or questioned the assumption that the new minorities would in time form their own ‘zuil’.⁶⁰ The rules and customs of the old ‘democracy through pacification’ would once again snap taut and come into their own, just as they had always done in the past – that was the tacit assumption. But since the Van Gogh murder none of this seemed so obvious at all, and for those who were left unmoved by the venerable ‘samen-op-de-dijk’ imagery⁶¹, it smacked more of nostalgia than realism:

„Wir können den Terrorismus nicht mit konventionellen Modellen wie Armut, Unterdrückung oder Mangel an Perspektiven erklären. Sie reichen aus, um die Aggressivität von arbeitslosen Jugendlichen zu analysieren, nicht aber das Verhalten von Terroristen, die bereit sind, eine Kathedrale, den Vatikan oder einen Atomreaktor in die Luft zu jagen. Aber wir tun trotzdem so, als hätten wir

57 Paul Scheffer: „Het multiculturele drama“ in: *NRC*, 29.1.2000.

58 He himself quotes this government paper of 1994: „Contourennota Integratiebeleid ethnische minderheden“, as well as Arend Lijphart’s 1984 *menetekel: Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*.

59 "Een zelfverzekerde, zelfbewuste, tolerante en multiculturele samenleving, met weinig interesse in openlijke morele of historische reflectie, is getransformeerd in een onzekere maatschappij met behoefte aan duidelijkheid, handhaving en morele waakzaamheid. Het is misschien het omgekeerde van wat er in de jaren zestig gebeurde; toen werd conservatief gedachtegoed verworpen en nu wordt het (in beperkte mate) omarmd." (James Kennedy: „Radikale bekering“, in: van Os, op. cit: *Nederland op scherp*.)

60 Quite the contrary. What united the Left was support for the anti-discrimination bureaus, the equal-opportunity legislation....

61 "In the schaduw van het nieuws promoveerde, deze zelfde afgelopen winter, de klimatoloog Henk van den Brink op het verschijnsel superstorm. Hij doelde daarmee op de zeldzame combinatie van twee stormdepressies, een verschijnsel dat in toenemende mate kan optreden als het klimaat verder verandert en waartegen zelfs onze perfecte zeespiegels mogelijk niet zijn opgewassen. Vooral als ook nog eens de zeespiegel stijgt, onze bodem daalt en de rivieren niet al het regenwater aankunnen. Immigranten, moslim of niet, zullen vermoedelijk sneller met de Nederlandse polderproblemen te maken krijgen dan hun – en ons – lief is. Samen op de dijken, het meest klassieke Nederlandse inburgeringsmodel, het kan zo weer uit de kast." (Geert Mak, *Nagekomen flessenpost*, p. 34.)

es mit benachteiligten, schwer erziehbaren Jugendlichen zu tun, weil wir uns zumindest auf diesem Gebiet gut auskennen.“⁶²

These then are the new fronts that have formed since 9/11 and 11/2, and they are cutting across old party lines and intellectual allegiances. Academics such as Paul Scheffer, Paul Cliteur, Herman Philipse, Paul Schnabel, or authors such as Leon de Winter and Judith Herzberg, are focussed on the crisis in the Middle East, on the weaknesses of public administration in the face of the new challenges, on the revived antisemitism, and on the helplessness of a highly individualised and ‘laid-back’ society in the face of the new fundamentalisms. They see in the official multiculturalism of the last decades something that has contributed to a disastrous underestimation of the consequences of what Scheffer calls „importing the North-South divide“.⁶³

Intellectuals such as Geert Mak, Afshin Ellian, Harry Kunneman on the other hand – including many from the PvdA, the feminist movement, the local politicians who have little choice in the matter – emphasize, in their turn, that there is no practical alternative to the politics of integration, that the ‘this-is-war’ narrative not only exacerbates an already tense situation, but can itself become a self-fulfilling prophecy. The ‘war on terror’ is not a religious war, argues Geert Mak, is not a reaction to the putative ‘clash of civilizations’. In his reply to Leon de Winter he puts it in a quite different light: „De Winter volgt in werkelijkheid dan ook de gedachtelijn van iemand anders: de invloedrijke historicus Bernard Lewis, die de culturele stagnatie van de Arabische wereld grotendeels verklaart uit de islam. ... Hier gebeurt iets heel anders, hier wordt ... de Koude Oorlog voortgezet met andere middelen: de islam speelt voor publicisten als Lewis and De Winter eenzelfde rol als vijand van het moderne liberale Westen als eerder het communisme.“⁶⁴

62 Leon de Winter: „Manchmal haben wir nur die Wahl zwischen Desaster und Katastrophe“. *Spiegel*, 1.8.05. c.f. also: ‘Er is iets kapot, onherstelbaar’ (interview Jessica Durlacher, Leon de Winter) *PS van de week*, 24.12.04: „Deze daad is niet begaan om een discussie over de vrijheid van meningsuiting los te maken, dit is een daad uit blinde haat. Blinde haat. Ik geloof niet dat we hiervan kunnen herstellen. Er is iets kapot, onherstelbaar. We krijgen het kwaad niet meer uit onze gedachten, het valt niet meer terug te duwen.“

63 c.f. Marcel ten Hooven (ed.)(2002): *De lege tolerantie - Over vrijheid en vrijblijvendheid in Nederland*. Also J.C.H. Blom (1983): *In de ban van goed en fout? wetenschappelijke geschiedschrijving*. (Inaugural lecture, Universiteit van Amsterdam.)

64 Geert Mak: „Nederland moet eindelijk leren wat echte tolerantie betekent – Antwoord aan Leon de Winter“ in: *NRC* 14.5.05.

IV. Conclusion

Mohammed B. is not Herschel Grynspan, and the Holland of 2005 is neither the Germany of 1933 nor the Serbia of 1990.⁶⁵ But in the ‘long year of 2002’ something changed in Dutch society, in Dutch politics, in Dutch intellectual discourse. For the first time since the end of the Second World War, issues of ethnicity, of identity, of religion, of socio-economic polarisation have shown a virulence which few in this prosperous and peaceful nation had thought possible. Whatever now happens – and I have no doubt that in some form or other the old ‘politics of pacification’ will once again come into effect – intellectuals in Holland and in the rest of Europe will have to come to grips with consequences of globalisation, of migration and of new forms of communication, which are qualitatively new, which few had anticipated, and which are changing the societies in which we live. It is an old insight of the Frankfurt School that the process of secularisation, of the spread of democratic freedoms and individual rights, of markets and media, as we have now seen them established in the Western nations since 1945, is not, as many liberals would have us believe, irreversible. It is this which is meant by the notion that the ‘Enlightenment’ is subject to a ‘dialectic’ which can turn it into its ‘opposite’ – a warning which Horkheimer and Adorno formulated during their time of exile in the United States, and which was published in Amsterdam, the age-old haven for refugees and intellectuals, as soon as this became possible in 1947. It is not the worst inspiration for those who now wander these streets, sixty years later, trying to understand the direction which this old continent has now taken.

65 "Weimar rond 1930 en Servië rond 1990 waren oneindig veel instabiler dan de oude Nederlandse burgerdemocratie rond 2005, en de mate van gewelddadigheid was onvergelykbaar groter. Maar tegelijkertijd moet je, al wordt je dat niet in dank afgenomen, soms alarm slaan wanneer zich sociale en politieke ontwikkelingen voordoen die onaangename gelijkenissen beginnen te vertonen met soortgelijke processen in het verleden: het toeschrijven van de misdragingen van enkelingen aan alle leden van een minderheidsgroep, het herleiden van alle tegenstellingen tot religieuze kwesties, het uithollen van de rechtsstaat, het exploiteren van angst." (Geert Mak, *Nagekomen flessenpost*, p. 12.)